

פרק 9

יוסף טל

לו נתבקשתי לנקוב בשמה של דמות יחידה, שהשפיעה עלי בתקופת לימודי באקדמיה; לו נשאלתי, מי הוא האדם שהעבירני את המפתן הצר, רב־הסיכונים ועם זאת הבלתי נמנע, החוצץ בין חובב המוסיקה לאיש המקצוע, הייתי אומרת חד משמעית: יוסף טל.

פגשתי אותו עוד בטרם מלאו לי שבע־עשרה שנה, ומאז הוא מורי: לטוב ולרע, באחוזה ובמריבה, בהערצה עיוורת ובשלילה ביקורתית, בתחושת ירידות חמה ובכעס ועלבון. יוסף טל: מורה, מחנך, ידיד, מקדם, משפיל ומגביה. האקדמיה שלי ידעה אמנים־מורים מרשימים ביותר: הפסנתרנים אלפרד שרדר ואידה רוזן, הזמרות אדית בורושק ורוזה פאולי, הכנר צבי רוטנברג והוויולן חנוך יעקובי, המוסיקולוגית אדית גרזון־קיוי ומומחיות המתודיקה אילונה וינצ'ה־קראוס וטובה ברלין, המלחין שלמה רוזובסקי והתאורטיקן מקס למפל. אך דמותו של טל (אז עדיין גרינטל) שלטה בכיפה. הכול, דומה, צייתו למוצא פיו ואישיותו המרשימה בעלת העצמה הפנימית מילאה את הבניין כולו.

קטן־קומה היה כילד וצנום עד כדי היעלמות. בתווי פניו המאורכים והמחוטבים להפליא בלטו שתי עיניים גדולות ויוקדות, ודמותו היתה מרשימה וכולטת. אפילו רצית לא יכולת להתעלם מדמות זו. אצבעותיו הדקות היו פעילות כל העת ותנועותיו החדות הילכו כמעט אימים. בפניו

ניכר עצב מוסתר, כאילו מכחול של לעג שנון משח עליו שכבה עבה. אל אלה הצטרף נופך של טוב וחום, אשר יצר מזיגה משונה, חד-פעמית ומרתקת.

טל עשה את דרכו המרשימה אל פסגת מעמדו של יוצר סמכותי לאו דווקא מכוח כישורו, יכולתו או ידיעותיו, אלא מכוח רצון עיקש ובלתי מתפשר, ובזכות חכמה ותבונה מפוכחת, חדה וחותכת כתער.

הצלחתו והישגיו לא באו לו בנקל. שוב ושוב נתבע לשלם עבורם מחיר כבד וכואב. תקופה ארוכה מצא עצמו מבודד — לא רק מעמיתיו שבקרבם פעל, אלא גם ממקורות מחיה חיוניים לקיומו; טל נמנה עם מנהיגי המרד נגד כגן-האוזר ונגד האקדמיה שאותה הקימו. המרד תוכנן והונהג בידי הטריומווירט דוסטרובסקי, טל ויעקובי, והוביל בשנת 1947 לעזיבת כל המורים את האקדמיה שבכיכר ציון. הם הקימו אקדמיה מתחרה על בסיס קואופרטיבי שנועדה להיות בבעלותם ובניהולם של המורים המייסדים. תקופה קצרה היה טל פעיל מאוד בקידום ההפיכה ובמימושה והשקיע בה ראשו ורובו. אבל עד מהרה ניחם על הצעד שנקט וחזר בו מן העניין כולו. השקפת עולמו האמנותית, החותרת למצוינות אינדיווידואלית, התקוממה נגד עקרון השיתופיות והשוויוניות. יוכבד דוסטרובסקי-קופרניק היתה אישיות דומיננטית ויצאת-דופן: מורה לפסנתר שחזרה זה לא כבר מאירופה, שם השתלמה אצל הפסנתרן הנודע שטוירמן, ונחשבה מומחית בחינוך מוסיקלי ובהוראה לגיל הרך. תחילה הפעימה את טל מאוד והוא הלך שבי אחריה, אך במהרה החלה מאיימת על עצמאות גישתו והוא ביקש להינתק מעליה בכל מחיר.

בשלב זה פנתה אליו ד"ר הלנה כגן והפצירה בו לעמוד בראש המוסד הנטוש שהיה יקר לה מכול. להפתעת כולם נעתר טל להפצרותיה. בין השנים 1948-1952, פעלו אפוא שתי אקדמיות בירושלים (שבעצם לא היו אלא בתי-ספר לנגינה, במקרה הטוב). האחת בבעלותה של ד"ר כגן ובראשותו של יוסף טל, והאחרת בבעלות המורים ובהנהגתה התקיפה של יוכבד דוסטרובסקי-קופרניק.

חמתה של יוכבד בערה בשל בגידתו של טל שהיתה בעיניה אנטי-קולגיאלית בתכלית. היא תבעה אותו בבית-הדין של הסתדרות המורים. המשפט נמשך זמן רב, אבל גם משנסתיים בזיכוי של טל סירבה יוכבד להחזירו לעבודת ההוראה באקדמיה (האקדמיה של ד"ר כגן שבקה בינתיים חיים, ואילו זו שייסדה יוכבד התפתחה והלכה מחיל אל חיל).

תקופה ארוכה מאוד נותר טל ללא מקורות פרנסה, וקשה עוד יותר, ללא מסגרת הולמת לפעילותו החינוכית. רק בשנת 1961 הוקמה עבורו

מעבדה ראשונה למוסיקה אלקטרונית באוניברסיטה העברית (בסיועו הרב של שלהבת פראייר), תחום יצירה שאליו נמשך אז בעבותות, ובשנת 1964, עם הקמת החוג למוסיקולוגיה, נתמנה לפרופסור. אולם מחיר החרם והריחוק מן ההוראה באקדמיה לא היה כבוד כדי כך. כבוד ממנו היה המחיר האישי שתבעו ממנו, לא אחת, יחסיו הבין-אישיים הסבוכים ורבי-הניגודים, גם עם הקרובים לו ביותר. אם כי הוא שופע חום מיטיב וניחן ביכולת לידידות כובשת, בפנימיותו הוא קשה כפלדה. ידידיו הקרובים והאוהבים מוצאים עצמם לעתים מאוימים, כאילו הם מחויבים בביטול עצמי מוחלט נוכח עצמת אישיותו. בטוחתני שמעולם לא התכוון לכך, ואני יודעת שאינו רוצה בכך; אך יש שהשוהים במחיצתו חשים ננסים חסרי איכות, וגרוע מזה, חסרי סיכוי. הרצון שלא לאבדו דורש לעתים מן המחפשים את קרבתו תעצומות נפש שלא תמיד נמצאים להם, והיעדרן מביא שוב ושוב לידי משברים הפוגעים קודם כול בטל עצמו.

אשתו הראשונה רות; פולה שעמה הוא מחלק את חייו קרוב לחמישים שנה; אולי אף ידידתו בתקופה מסוימת, אהובה ילין-פיקרד, וכן מעריצתו הגדולה רחה פראייר, נתבעו, כל אחת בדרכה שלה, לשלם עבור אהבתן במחיר שלוות-נפשן. אך רוב הסבל ועגמת-הנפש נפלו בחלקו של יוסף עצמו.

כך מצטייר בעיני ידידי הטוב והדגול כדמות טראגית. עם כל קסמו ועם כל גדולתו נמצאת פנימיותו שפופה תדיר ועצב טורדני לא סר ממנו אלא לעתים נדירות. חכמתו מרשימה תמיד. דיבורו מרתק וחד כתער, והוא מעמיד את המאזינים לו על בהונות רגליהם, כביכול, לבל תאבד להם אף לא מילה אחת ממוצא פיו.

שוב ושוב אני נבוכה ותמהה נוכח חסרונות מקטינים מעין אלה באישים שקומתם עולה וחורגת משכמה ומעלה. בתמימותי אני מצפה שככל שגדולה קומתה של האישיית כן שלמה היא, ואולי — למה בעצם לא? — אף מושלמת; מצפה ומתאכזבת על אשר לא כך מעצב הטבע את בחיריו. למדתי שגדולה במקום אחד שבאישיית מזמנת, כאילו מאליה, חֶסֶר במקום אחר. ודומה שאין הגדולה באה אלא על חשבוננו של חֶסֶר זה, ובלעדיו אין היא קיימת.

פעם אחר פעם נהגה אמא להזכיר לי שחייב אתה עבור כל דבר לשלם מחיר כפול: אף-על-פי-כן המחיר תמיד כדאי הוא. ושוב ושוב מסתבר לי כי צדקה.

תקופת לימודי אצל יוסף טל — וכוונתי הפעם ללימודי הפסנתר היחידניים בשנים 1942 — 1946 — היא מן המיוסרות שידעתי. פעמים

רבות יצאתי מן השיעור כשדמעות של בושה ויאוש שלא יכולתי לעצור ניגרות על פני. ככל שציפיתי לשיעור עמו, התכוננתי והרביתי לעבוד ולהתאמן לקראתו, כן גדול היה מפח הנפש מפאת ביקורתו החריפה. קומתי שחה ואני התקפלתי מרוב אכזבה ועצבות, כשהוקיע את כישרוני כמזויף, או כשהעמידני ככלי ריק. הוא ביקש לשכנע אותי שאיכות נגינתי מדומה ושכל האור העולה מתוכה דומה לזיקוקים הנעלמים מיד ואינם מותירים אחריהם אלא שובל עשן.

כעבור ארבע שנים כשל כוח סכלי ואני נמלטתי בעור שיני מחומרת גישתו. מורי שבאו אחריו היו אידה רוזן ואלפרד שרדר, אילונה וינצ'ה-קראוס, וידידי הטוב ליאו קסטנברג. הם ניסו, כל אחד בדרכו, לחזקני ולעודדני אך קומתי לא התרוממה עוד. בתוך תוכי ידעתי שהצדק עם טל: לנגינה מקצועית איכותית ובעלת משמעות אינני מסוגלת להגיע. ואמנם לא ניסיתי כלל ללכת בדרך הביצוע האמנותי ופניתי לדרכי מוסיקה אחרות.

פרידתי מטל כמורה יחידני היתה קשה על שנינו. בעליל חשתי במכה שספג כמורה בעקבות החלטתי לחדול ללמוד אצלו. אך התקשיתי להבין איזה עניין יכול להיות לו בתלמידה שלא תצלח לכולם.

בינתיים למדתי את הקשר הסבוך, רב-הפנים והסתירות, שבין מורה לתלמיד הנרקם במסגרת הלימוד היחידני: קשר כמו זה הקיים בין הקוסם לשוליתו, בין הרבי לחסידיו, או בין הגורו למעריציו. קשר שאהבה ושנאה, תקווה ואכזבה, דימוי מרקיע ומציאות משפילה משחקים בו כמתעתעים. קשר שעם כל תסכולו — ניתוקו קשה שבעתיים.

יותר משלמדתי מטל כתלמידה רשמית בכיתות ובשיעורים היחידניים בפסנתר, בהרמוניה, בתורת הצורות, בקונטרפונקט ובנגינת הנבל, החכמתי בהשקפת עולמי האמנותית ועיצבתי לי את אישיותי כמוסיקאית, בשיחות שקיימנו, ועדיין אנו מקיימים, מחוץ לשעות הלימודים. וכיום אני יכולה לקבוע בביטחה שללא הנחייתו, הכוונתו והשפעתו של יוסף טל, לא הייתי מגיעה לפתח קיפוליי, ובוודאי שלא הייתי עולה על דרך המוסיקה. גם לאחר שניתקנו את הקשר מורה-תלמיד שהיה בינינו, זכיתי ונותרנו ידידי אמת, וידידותו חשובה ויקרה לי מאוד.

יוסף טל נמנה ביצירתו עם הצועדים קדימה. הוא מקדים במידה רבה גם את קומץ היוצרים המבקשים ללכת בראש מחנה הקומפוזיטורים הישראלים. כשפגשתיו לראשונה, עדיין ראה עצמו יותר כפסנתרן מאשר כקומפוזיטור. אף שהייתי צעירה וחסרת ניסיון, הבנתי בעליל שלא

האיכות והיכולת הפסנתרנית הנדרשת עמדו לו בכך, אלא אישיותו כרב-אמן במוסיקה. מכוחה הרשימה גם נגינת הפסנתר שלו.

במעומעם אני זוכרת ערב נגינה בארבע ידיים עם מורתו הפסנתרנית אירמה שנברג, שהתקיים באולם י.מ.ק.א. בירושלים בסוף שנות השלושים. הוא היה צעיר מאוד ולא התאים להיות שותף למורתו. אך דמותו כפסנתרן נחקקה בזכרוני: רסיטל שניגן טל בבית החלוצות; הקונצ'רטו הראשון לפסנתר של ברהמס, שביצע עם תזמורת "קול ירושלים" באולם י.מ.ק.א.; וקונצ'רטו נוסף משל הינדמית עם אותה תזמורת באולם טל אור, בניצוח ידידו הטוב חנן שלזינגר. קונצ'רטים אלה היו מן המעניינים וממרחיבי-הדעת שלהם זכיתי להאזין.

אלא שגם הישגים אלה עלו לטל במחיר ריגושים נפשיים מעיבים ומכבידים ובמאמץ אדיר להתגבר על חוסר הביטחון הטכני ופחד-הבמה המאיים. מאמצים אלה עלו עשרת מונים על כל סיפוק והנאה שיכול היה להפיק מן הנגינה.

אט אט העביר טל את עשייתו המוסיקלית מן הנגינה אל ההלחנה. הוא חש כי בתחום זה ימצא כר נרחב בהרבה לממש את אישיותו המוסיקלית הייחודית ואת יצריו היצירתיים המבקשים פורקן.

אם כי טל לא סבר כי ההלחנה הלאומית קשורה גיאוגרפית למקום התהוותה או כי ציטוט וחקיוי אתני מממשים זהות ישראלית (כפי שהיא בולטת ביצירה הישראלית של שנות החמישים) — הבין גם הוא שאין להתעלם מהם.

בצעד הססני ניגש אפוא למלאכה. פרק שני של סונאטה לפסנתר, וכו שורת וריאציות על שירם של רחל ויהודה שרת (אז תלמידו לקומפוזיציה) "הן דמה בדמי זורם", היה ההתחלה. לאחריו באה שורה של יצירות דרמטיות למחול, או לקולות ותזמורת, המתעמתות עם ההיסטוריה היהודית והישראלית: חנה ושבעת בניה, האורטוריה ישראל במצרים, הקנטטה בסוכות לטקסט של הקליר, האורטוריה מות משה, והמוסיקה הדרמטית שאול בעין דור (לסיפור זה הסבתי אני את תשומת לבו משחשתי שהדרמה של התנצחות ועימות הם כסם החיים המפכה ביצירתו). גם האופרות אמנון ותמר, מצדה, אשמדאי, המגדל, והגן, מכוססות כולן על טקסטים הנוגעים להווייתו ומאבקיו של עם ישראל. עם זאת לא נתפתה טל מעודו להטיל "מקומיות" כזו גם על המוסיקה עצמה. אדרבא: הסיפור והתמליל התגדרו בארבע אמותיה של ישראליות ויהדות, אך התפניות הצליליות, המרקם הרב-קולי והגישה הקצבית-המקצבית התרחקו מן "כאן", ואפילו מן ה"עכשיו", אל עבר ה"אחר כך", ה"מחר" וטוב ממנו — ה"מחרתיים".

אין זה מקרה שטל נתפס לכתיבה האלקטרונית, ושהקדים בכך גם את חלוצי האלקטרוניקה בישראל. אפשרויות מרהיבות גלומות בעיצובו ואף בהמצאתו של צליל חדש ובבריאת הצללות שטרם נשמעו. אפשרויות חדשות אלה הילכו עליו קסם רב: הוא ניגש אל ההלחנה האלקטרונית כבורא עולם חדש, בריאת "יש מאין".

טל מחפש את החידוש לשם החידוש. החידוש אינו אמצעי בעיניו אלא המטרה עצמה. וכשהחידוש הופך ל-*déjà vue* הוא מתחיל לחפש חידוש אחר שטרם נודע עד כה.

רק תינוקות של בית רבן, היה טוען באוזני, מבקשים לשמוע שוב ושוב את האגדה על כיפה אדומה. בני-דעת שהתגברו על שלב ילדותם מבקשים לקרוא וללמוד מה שטרם שמעו קודם לכן: מה שהוא חדש עבורם.

החתירה המתמדת והבלתי נלאית אחר החדש המצפה לגילוי, יוצקת בתבניות הצליליות מתח, דרמה, והרבה ריגושיות סוערת, וההאזנה למוסיקה של טל גורמת מתח רב ואי-שקט שאינו מתיר מנוח.

האם שואב טל מהלחנה מאומצת זו סיפוק והנאה כמקווה? מסופקתני! מטבעה של כתיבתו היצירתית שהיא חדה ומכאיבה, ולעולם אינה מחמיאה למאזיניה. כמו דמותו שלו גם יצירתו היא זוויתית משהו, כאילו מושחזת ונעדרת קווים מעגליים, מרגיעים ומיטיבים. אמת חדה במערומיה המרים.

אין לי ספק שהקושי לאהוב מוסיקה זו, עם כל הרושם שהיא מותירה על המאזין והכוח הנובע מתוכה, גורם לו אכזבה מרה ומפח נפש. שאיפתו היא שיאהבו את המוסיקה שלו. הוא נוטה לראות את הסיבה לאי הכנתה בטיפשותם, בחינוכם הבלתי נכון, ובעיקר בקוצר-הבנתם של מאזיניו. אך אין בכל אלה כדי למתן את הצער.

ובכל זאת, כאילו ללא קשר לתחושת המאזינים, ההצלחה מאירה לו פנים. הוא זוכה וחוזר וזוכה בה, כאילו הוגשה לו על טס של כסף ועליו זרי דפנה מרובים. אך לאו דווקא בארץ בחירתו אלא בעיקר בארץ מולדתו הרוחנית, האמנותית והתרבותית, גרמניה. קרוב לוודאי שרק הישראלים יוצאים מופסדים מכך. שוב ושוב הוא מוזמן לגרמניה, להיות נוכח בהשמעת יצירותיו, להרצות ולהסביר. האופרות הגדולות פרי עטו – אשמדאי, הניסיון, המגדל והגן – הוזמנו על-ידי בתי-האופרה הגדולים של המבורג, מינכן, קאסל וברלין וכוצעו שם לראשונה. הוא נתמנה (כמו גרשם שלום) לחבר באקדמיה לאמנויות של העיר ברלין. שוב ושוב הוא מוזמן לשהות בברלין למשך חודשים רבים. עיר זו שבה

גדל, חונך ועוצב מאז שחר ילדותו, אף הפיקה סרט על חייו ויצירתו, שמקצתו צולם בירושלים ושכנו, איתן, הוזמן לכיימו. בגרמניה ראה אור ספרו האוטוביוגרפי בן הרב, וחברת "פולקסוואגן" מימנה חלקית עבודת מחקר שהוא עורך יחד עם חוקרים בטכניון בחיפה, במטרה להמציא באמצעות מחשב תיווי הולם לרישום מוסיקה אלקטרונית.

אם מותר לצפות מחברה שבקרבה גודל וטופח אמן-יוצר, שתשיב לו כגמולו, הרי שדווקא גרמניה קיימה מחויבותה זו כלפי טל במלואה. להיטותה להחזיר אל חיקה את בנה יוסף גרינטל ולכפר, ולו במעט, על העוול האיום שנעשה לו, היא תוצאה של האקלים החברתי-הפוליטי ששורר בה לאחרונה; אך נכונותו של טל להיענות לה בשמחה כה גלויה נראית סבוכה ורבת סתירות.

טל מעודד לא הפנה גבו לעמו או למדינתו. נאמנותו לישראל מוחלטת. הבית בירושלים הוא ביתו לא רק במוכן הפיסי, אלא בכל מובניו רבי-הפנים של מושג זה.

כמי שנגזר עליו לשלם כפל מחיר, בתוספת ריבית וריבית דריבית, עבור כל מה שיצר, עשה, רכש ואהב, נאלץ טל לחוות מבשרו גם את השכול. בנו בכורו אשר אהב, ראובן, נכווה אנושות במלחמת ששת הימים מפגיעת מטוס בוער וכעבור מספר ימי עינויים קשים מנשוא נפטר. יוסף טל קיבל צלקת אימים זו וכינסה עמוק פנימה: מעולם לא ראיתו מוציאה ממחבואה הנורא ומתחלק באסון עם מקורביו. בטבעו טבועה מעין נחישות המונעת ממנו להטיל את ייסוריו על הסובבים אותו: הוא שומר את יגונו לעצמו בלבד. אך אין ספק שגורלו האישי המר עוד הידק את הזדהותו עם גורל המדינה.

כמו רבים מן המשכילים שעלו מגרמניה, לא נפרד גם יוסף טל מעולם מן השפה הגרמנית. העברית נותרה בעיניו שפה זרה ומגומדת. אני חוששת כי לא רק חוסר רצון או יכולת פרידה יש כאן, אלא מעין כניעה מוחלטת מרצון, הערצה הגובלת בסגידה לגדולתה ולמצוינותה, אפילו לנאורותה — צחוק הגורל — של התרבות הגרמנית; כאילו היו נעדרי יכולת שלא לדבוק בה ושלא להיצמד אליה, חרף כל הנוראות שבאו לנו מעם דוכריה.

אך לא רק גרמניה העטירה על יוסף טל משבחיה ומנדיבות לבה. שמו ושמעו של טל יוצאים למרחוק והזמנות כתיבה הגיעו אליו, גם מארצות-הברית, מאנגליה, מקנדה, מהולנד וממרכזי תרבות נוספים. ההיסטוריה המוסיקלית החדשה מיקמה את טל עם חמשת האבות המייסדים של המוסיקה הישראלית, יחד עם בן-חיים, פרטוש, סתר

ובוסקוביץ', והוא נמנה עם ראשוני הזוכים בפרס ישראל למוסיקה (1970).

כשהחליטה ועדת פרס וולף לייחד, אחת לארבע שנים, פרס גם לאמנות המוסיקה, התחלק טל בפרס הראשון עם אוליבייה מסיאן ועם ולדימיר הורוביץ. נתמזל מזלי להימנות אז עם חברי הוועדה הבין-לאומית להענקת אותו פרס. מלבדי השתתפו בה ההיסטוריון והמוסיקולוג הצרפתי ז'ק שאיי, והמוסיקאי, הסופר והעורך הבריטי, איש ה-B.B.C, הנס קלר (באנגליה נודע כ-Hans the Killer, כה רבה היתה אימת המוסיקאים מעטו החדה). משעלה שמו של טל בדיוני אותה ועדה, הן בהתכתבות ענפה והן במפגש שהיה בלונדון, היססתי תחילה. חששתי פן תגבר עלי ידידותי וקרבותי לטל, ונטייתי האישית תטה את שיקול-הדעת האובייקטיבי המתחייב. בלבי קינן ספק אם אמנם נכון יהיה למקם את טל כאחד החשובים במוסיקאי תבל. חילופי הדברים שהתפתחו אז בעיקר ביני לבין קלר הותרוני לבסוף חסרת מענה. ההתלהבות של קלר וקביעתו החד-משמעית בדבר עליונותו וגאונותו של טל הפתיעה והפעימה אותי ולבסוף נכנעתי לה. שמחתי על שכך מצטייר טל בעיניו של מומחה ברמתו של הנס קלר.

אירוע זה שב וחיזק את אמונתי משכבר הימים בכוחו הייחודי של טל: אותה יכולת פנימית, נדירה ואדירה, המשפיעה על העומדים סביבו ללכת שבי אחריו. טל הוא מנהיג אמנותי אמיתי. לעתים נדמה לי כאילו נחצב מן הדגם הווגנרי, והוא כאותו רב הנושא באישיותו כוח להוביל ולהוליך אחריו את חסידיו ואת מתנגדיו גם יחד.

בשנת 1958, זמן קצר לאחר ששבתי מלימודי באוניברסיטה של אופסלה, נשכרתי על-ידי רחה פראייר כמזכירת "קרן המלחינים". רחה, ספק כוהנת ספק אשה תמהונית שכוחה עמה לא רק לחלום אלא אף להביא את חלומותיה לידי הגשמה, היתה דמות מיתולוגית של הציונות התרבותית בארץ. היא יזמה והקימה לא רק את מפעל "עליית הנוער", אלא גם את "קרן המלחינים בישראל", שמטרתה הראשונית היתה לסייע ליוסף טל בתקופת החרם שהוטל עליו על-ידי יוכבד דוסטרוכסקי, היא גם שהביאה, בסיועו של בנה שלהבת, לידי רכישת קונסולה אלקטרונית ראשונה בארץ, עבור טל, שהוצבה לשימושו באוניברסיטה העברית; והיא זו שייסדה את מפעל ה"טקטימוניום".

באותה שיחה ראשונה תלתה בי רחה עיניים טובות ומטילות אימה כאחד, והודיעה לי חגיגית וחד-משמעית:

— כל אחד מאתנו, מיכל, חייב לברך ולהודות לבורא עולם, יום-יום, על שזכה לחיות בדור שבו חי ופועל יוסף טל.